

e-ISSN 3083-6018

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: економіко-правові проблеми

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

Мобілізація та кримінальна відповідальність за ухилення від призову на військову службу: проблеми кваліфікації та судова практика

Святослав І. Михайлов ^{1*} • Ніна З. Рогатинська ²

¹ Західноукраїнський національний університет (Україна). Аспірант.

² Західноукраїнський національний університет (Україна). Завідувач кафедри кримінального права та процесу, д-р юрид. наук, професор.

* Автор-кореспондент, e-mail: sviat.mykhailov@gmail.com

СТАТТЯ

АНОТАЦІЯ

Дослідницька

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.7-8.15](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.7-8.15)

Авторське право

© 2025 авторів

Цей твір
ліцензовано на
умовах Ліцензії
Creative Commons
«Із Зазначенням
Авторства –
Некомерційна 4.0
Міжнародна»
(CC BY-NC 4.0).

У статті досліджено особливості правового регулювання процедури призову громадян на військову службу під час мобілізації та розглянуто проблематику притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних в ухиленні від такого конституційного обов'язку. Зосереджено увагу на аналізі нормативної бази, зокрема положень статті 336 Кримінального кодексу України, а також на змінах у національному законодавстві та практиці його застосування, що виникла внаслідок повномасштабної війни з 24 лютого 2022 року і поступово змінювалась, адаптуючись до нових викликів. Автор здійснює системний огляд судових рішень національних судів і формування правових позицій у період 2022–2025 рр., виокремлюючи основні підходи органів досудового розслідування і судів до оцінки фактичних обставин, доказів і мотивів вчинення таких кримінальних правопорушень. Методологічна робота поєднує формально-юридичний, порівняльно-правовий та аналітичний підходи: здійснено порівняння вітчизняних і міжнародних підходів до кваліфікації злочинів, висвітлено застосування принципів свободи совісті та *bis in idem*, проведено відбір і систематизацію правових позицій Верховного Суду. Також автором проаналізовано фактори, які впливали на результати розгляду обвинувальних актів судами вказаних злочинів, починаючи з масових звільнень від відбування покарань з випробуванням у 2022–2023 рр., закінчуючи сталою практикою підвищення жорсткості вироків з реальним відбуванням покарань після середини 2024 р. У статті окремо розглядається проблематика відмови громадян від проходження військової служби з моральних або релігійних переконань. На підставі аналізу судової практики обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема щодо альтернативної (невійськової) служби та захисту прав військовозобов'язаних. У висновках сформульовано рекомендації удосконалення законодавчої бази з метою забезпечення рівноваги між національною безпекою та захистом прав громадян.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

кримінальна відповідальність, мобілізація, військові злочини, конституційний обов'язок, кваліфікація злочину, міжнародне право.

e-ISSN 3083-6018

SOCIAL DEVELOPMENT: Economic and Legal Issues

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

Mobilization and Criminal Liability for Evasion of Military Conscription: Issues of Qualification and Judicial Practice

Sviatoslav Mykhailov ^{1*} • Nina Rohatynska ²

¹ West Ukrainian National University (Ukraine). PhD Student.

² West Ukrainian National University (Ukraine). Head of the Department of Criminal Law and Procedure, Doctor of Science in Law, Professor.

* **Corresponding Author**, e-mail: sviat.mykhailov@gmail.com

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Research Article

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.7-8.15](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.7-8.15)

Copyright © 2025
by authors

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

The article examines the legal regulation of the conscription procedure during mobilization and analyzes the issues of criminal liability for persons who evade this constitutional duty. Emphasis is placed on the analysis of the normative framework, particularly the provisions of Article 336 of the Criminal Code of Ukraine, as well as on changes in national legislation and its application that have arisen as a result of the full-scale war since February 24, 2022, and have gradually adapted to new challenges. The author conducts a systematic review of judicial decisions from national courts and the evolution of legal positions from 2022 to 2025, highlighting the main approaches taken by pre-trial investigation bodies and courts when assessing factual circumstances, evidence, and motives underlying such criminal offenses. Methodologically, the study combines formal-legal, comparative-legal and analytical approaches: it compares domestic and international methods of offence qualification, outlines the application of the principles of freedom of conscience and *ne bis in idem*, and systematizes the legal stances developed by the Supreme Court. The author also analyses factors that influenced case outcomes, ranging from widespread conditional sentences and suspensions in 2022–2023 to a pronounced shift toward more severe, custodial sentences with actual imprisonment after mid-2024. A separate part of the article addresses the problem of conscientious or religious objections to military service. On the basis of the judicial practice review, the paper formulates the need to harmonize national law with international standards, notably with respect to alternatives to military service (non-military service) and protection of the rights of persons liable for conscription. The conclusions substantiate recommendations to improve the legislative framework so as to balance national security needs with the protection of individual rights.

KEYWORDS

criminal liability, mobilization, military offences, constitutional duty, crime qualification, international law.

1. Вступ

У лютому 2022 року з початком повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України життя більшості громадян зазнало колосальних змін, в тому числі в правовому аспекті. Вказані обставини вимагали перед державою рішучих дій і невідкладного введення воєнного стану та проведення загальної мобілізації. Водночас, реалізація зазначеного невід'ємно пов'язана із зміною обсягу обов'язків громадян шляхом стимулу здійснення активних дій направлених на забезпечення обороноздатності держави.

Так, Конституція України у статті 65 покладає окремий обов'язок на громадян, що полягає у захисті своєї Вітчизни [1].

Логічним буде зробити висновок, що будь-який обов'язок, встановлений державою, має підтримуватися нею через застосування механізму примусу, інакше він нестиме рекомендаційний характер і *de facto* не буде обов'язковим до виконання. Для реалізації цього механізму законодавець передбачив відповідальність за невиконання конституційного обов'язку щодо захисту Батьківщини у Кримінальному кодексі України (КК України) та Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Так, Указом Президента України від 24 лютого 2022 року [2] в Україні оголошено загальну мобілізацію, що автоматично поширило на військовозобов'язаних громадян дію положень статті 336 КК України [3], яка регулює відповідальність за умисні дії чи бездіяльність спрямовані на ухилення від реалізації свого конституційного обов'язку в період дії воєнного стану.

Відтак питання про кримінально-правову оцінку таких злочинів набуло нового значення, оскільки в суспільстві з'явилося чимало випадків, без сталої судової практики їх вирішення, а подекуди, з наявністю унікальних елементів, зокрема, особливими обставинами, моральними поглядами та релігійними переконаннями, яким досі не надано остаточної оцінки.

Актуальність даної теми полягає у стрімкому зростанні кількості злочинів, передбачених статтею 336 КК України внаслідок війни, кваліфікації таких діянь та еволюції судової практики в період дії особливого періоду, воєнного стану.

Метою даного дослідження є аналіз нормативно-правової бази та судової практики щодо кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації у період з 2022 по 2025 роки, виявлення проблемних питань та надання рекомендацій з метою гармонізації національного законодавства за міжнародними стандартами.

Об'єктом дослідження є причинно-наслідковий зв'язок між мобілізацією та кримінальною відповідальністю через призму КК України, рішень національних судів та міжнародного права.

2. Огляд літературних джерел

Питання кримінальної відповідальності за ухилення від військової служби після 2022 року активно досліджується в українській юридичній літературі. Так, у науковому просторі можемо зустріти дослідження таких авторів: Александрова А., Бажанова М., Мельник Т., Басараб О., Карпенко М., Скиба В., Хавронюк М., Бантишев О., Є. Блажівський Є., Каторкін Р., Лаговська Н., Фіалка М. та інших експертів.

Міжнародний аспект висвітлюється в працях М. О. Мохончука та О. О. Ковтуненко (2025), які порівнюють українське законодавство з нормами Європейської конвенції про права людини, зокрема ст. 9 щодо свободи совісті, та рекомендаціями Комітету ООН з прав людини про альтернативну службу [4].

Ці дослідження підкреслюють тенденцію до накопичення правових питань пов'язаних із мобілізацією населення, різноманітних судових справ і юридичної практики їх вирішення, що потребують дослідження.

3. Постановка завдання

Основним завданням є дослідження проблем кваліфікації злочинів із ухилення від мобілізації, що полягають у: 1) розмежуванні наявності факту умисного ухилення від законних підстав для відстрочки; 2) врахування мотивів, особливо релігійних або моральних переконань;

3) застосування принципу “non bis in idem” (заборона подвійного притягнення до кримінальної відповідальності) у разі притягнення відповідної особи до адміністративної відповідальності; 4) еволюції санкцій у судовій практиці від умовних термінів до реального ув'язнення.

Ці завдання посилюються відсутністю альтернативної (невійськової) служби під час воєнного стану, що суперечить міжнародним стандартам, що також слід віднести до об'єкту нашого інтересу.

4. Методи та матеріали

На основі формально-правового підходу в цьому дослідженні аналізуються норми Кримінального кодексу України та Законів України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [5] і «Про альтернативну (невійськову) службу» [6]. Порівняльно-правовий метод використовується для порівняння національних нормативних актів із міжнародними стандартами, зокрема статтею 9 Європейської конвенції з прав людини, статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та рекомендаціями Комітету ООН з прав людини (Загальний коментар № 22).

За допомогою аналітичного підходу систематизовано судову практику з Єдиного державного реєстру судових рішень, який містить понад 1500 рішень, винесених за статтею 336 Кримінального кодексу України за 2022–2025 роки. Матеріали містять статистичні дані з доповідей Української Гельсінської спілки з прав людини та аналітику Transparency International Ukraine.

5. Результати та обговорення

Нормативна база, що є першопричиною питань пов'язаних із поняттям мобілізації та відповідальності за ухилення від призову громадян ґрунтується на ст. 65 Конституції України, яка визначає захист Вітчизни конституційним обов'язком. Вважаємо, що це слід розцінювати не лише юридичною нормою, а й морально-етичним аспектом, який впливає з сутності самого громадянства і відмова від якого, фактично, є уникненням відповідальності окремого громадянина перед суспільством і державою в цілому.

Основною складовою цього обов'язку під час воєнного стану є виконання військовозобов'язаними громадянами порядку дій, необхідних для реалізації їх призову на військову службу. Ці питання регулюються Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а сама процедура їх реалізації забезпечується Порядком проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації [7].

У цій статті ми не будемо суттєво поглиблюватись в самі процеси, а перейдемо до основного об'єкту нашого інтересу – кримінальної відповідальності передбаченої за порушення такого обов'язку. Так, ст. 336 КК України передбачає, що ухилення від призову під час мобілізації – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

Найцікавіше, це суб'єктивна сторона вказаного злочину, яка характеризується прямим умислом. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду (ККС ВС) у справі № 592/18486/23 [8] сформулював правовий висновок про ознаки та наявність прямого умислу на ухилення від мобілізації. Згідно Постанови, ККС ВС дійшов висновку, що доводи касаційної скарги стосовно поважності причин неявки на збірний пункт у зв'язку з вжиттям заходів засудженим для отримання відстрочки від мобілізації по догляду за дитиною є неспроможними, оскільки сторона захисту ні в судах першої та апеляційної інстанцій, ні в касаційному суді не навела жодних обґрунтованих підстав, передбачених законом, щодо наявності у засудженого права на відстрочку, зокрема по догляду за дитиною, як і доводів про неврахування цих підстав чи під час розгляду кримінального провадження щодо засудженого судами обох інстанцій.

Відтак, ключовим аспектом розгляду такий кримінальних проваджень є вивчення питання наявності чи відсутності в осіб, які обвинувачуються за ст. 336 КК України, відстрочки, що передбачена ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Інше релевантне рішення ККС ВС від 19 березня 2024 року у справі № 676/4559/22 [9] стосується висновків, щодо законних підстав для неявки по мобілізаційній (бойовій) повістці як

прояву прямого умислу. Так суд дійшов висновку, що засуджений перебуваючи протягом року на території м. Кам'янець-Подільський після отримання повістки і заведення кримінального провадження не з'явився до збірного пункту, хоча мав таку можливість, не здійснив дії для виправлення ситуації шляхом відправки до лав ЗСУ, що свідчить про його свідомі та умисні дії з метою уникнення мобілізації. Також судом перевірялись доводи засудженого щодо поважності причин його неявки на збірний пункт ТЦК та СП та були визнані не поважними доводи, які ґрунтувалися на тому, що обвинувачений не з'явився на збірний пункт так як мав намір відвідати могилу батька.

Зважаючи на склад злочину, для прикладу можна навести висновки Верховного Суду у постанові від 08.05.2024 (справа № 573/129/23) де останній уточнив: об'єктивна сторона злочину – умисна за бойовою повісткою, а суб'єктивна – прямий умисел [10].

Сублімуючи ці та інші висновки судів, можемо дійти думки, що єдиною підставою для неявки за мобілізаційною повісткою є факт наявності відстрочки від військової служби під час мобілізації, або обставини, які унеможливають явку особи в конкретний день, такі як хвороба. Щодо останньої підстави, така особа повинна повідомити ТЦК та СП про свою хворобу, а після одужання невідкладно з'явитися за відповідною повісткою, тому це не є «індульгенцією» для невиконання свого обов'язку.

Судова практика 2022–2023 років, характеризується м'якістю: з 186 вироків у 2022 році 54% отримали умовне покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), часто через визнання вини та відсутність тяжких наслідків [11]. Орієнтовно із середини 2024 року рішення судів стали менш м'якими: у 2024–2025 роках реальне ув'язнення в 70% випадків, з середнім терміном 4 роки. Згідно з даними УГСПЛ, у 2024 році засуджено понад 1500 осіб, з тенденцією до максимальної санкції за рецидиви [12].

Варто звернути увагу, що таке посилення загального характеру покарання і контролю за дотриманням своїх обов'язків з 2024 року включає не тільки судові рішення, а і законодавчі зміни. Так Верховною Радою України прийнято Закон України № 3633-IX від 11.04.2024 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» [13], який посилив контроль за військовим обліком, ввів електронні кабінети та підвищив штрафи за адміністративні порушення, але не змінив кримінальну санкцію.

Відтак однією з ключових проблем можна визначити кваліфікацію діяння, що у свою чергу ділиться за кількома напрямками, кожен з яких відображає прогалини в законодавстві, відсутність консенсусу у тлумаченні норм та конфлікти з конституційними принципами.

Отже, виникають значні труднощі при розмежуванні умисного ухилення від призову на військову службу та наявності законних підстав для відстрочки або звільнення від військової служби. Відповідно до частково сформованої судової практики, кримінальна відповідальність настає лише у разі умисної неявки після складання висновку військово-лікарської комісії (ВЛК), визначення придатності до служби та отримання «мобілізаційної» повістки. Проте зазвичай органи досудового розслідування часто плутають це з адміністративними правопорушеннями, такими як неявка для уточнення даних або ігнорування попередніх викликів до Територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Наприклад, якщо особа має право на відстрочку через сімейні обставини (догляд за дитиною чи особою з інвалідністю), але не підтвердила це документально, то це може бути хибно кваліфіковано як злочин, а насправді це адміністративне правопорушення, передбачене статтею 210-1 КУпАП.

Далі, важливою проблемою є тема релігійних переконань і відмови від несення служби з таких мотивів. Згідно зі ст. 35 Конституції України, громадяни мають право на альтернативну військову службу. Погоджуючись із автором Пирого І.С. у його дослідженні альтернативної (невійськової) служби [14], Закон України «про альтернативну (невійськову) службу» не передбачає її проходження під час воєнного стану.

Судова практика неоднозначна: у постанові ККС ВС від 08.05.2024 [15] релігійні переконання виключають відповідальність за ухилення, якщо вони несумісні зі службою, але в конкретній справі колегія дійшла висновків, що засуджений не довів наявності в нього глибокого й непереборного конфлікту між зазначеними переконаннями і військовим обов'язком.

В іншій резонансній справі № 573/406/24, яка стосувалася Свідків Єгови, Верховний Суд 15 квітня 2025 року виніс рішення [16], згідно якого дійшов висновку, що релігійні переконання не є підставою для відмови від виконання військового обов'язку.

Це суперечить статті 9 ЄКПЛ та Загальному коментарю № 22 Комітету ООН із захисту прав людини, які визнають відмову від військової служби з мотивів сумління правом, а альтернативну службу - обов'язковою [17]. Отже, значною перешкодою є належний розгляд мотивів ухилення від військової служби, особливо коли вони ґрунтуються на релігійних чи моральних переконаннях. Стаття 35 Конституції України гарантує право на свободу совісті та віросповідання, допускаючи заміну військової служби на альтернативну (невійськову) для осіб, переконання яких суперечать застосуванню зброї. Проте, як згадувалось раніше, законодавство, що регулює альтернативну службу виключає таку можливість під час воєнного стану та періоду мобілізації, створюючи правовий вакуум. Це призводить до суперечливих рішень у судовій практиці.

Окремо варто звернути увагу на принцип *non bis in idem* (так звана «заборона подвійного покарання за одне й те саме діяння») закріпленого в ст. 4 Протоколу № 7 до ЄКПЛ та ст. 61 Конституції України, який застосовується рідко: у справах, де особа притягнута до відповідальності за КУпАП, кримінальна справа не закривається.

З огляду на вищевикладене, робимо висновок, що якщо особа притягнута до адміністративної відповідальності за неявку до Територіального центру комплектування та соціальної підтримки (наприклад, штраф за КУпАП), а згодом притягнута до кримінальної відповідальності за статтею 336 Кримінального кодексу України за той самий період бездіяльності, то застосовується подвійне покарання. Практика Верховного Суду вказує на те, що цей принцип порушується, якщо провадження стосуються ідентичних фактів і дат, але якщо ухилення від призову триває протягом різного часу (наприклад, повторна неявка після сплати штрафу), може бути порушено кримінальну справу. Однак це тлумачення часто ігнорується в судах нижчих інстанцій, що призводить до подвійних покарань і скарг до Європейського суду з прав людини. Це не тільки перевантажує систему правосуддя, але й підриває довіру до неї, оскільки особи стикаються з непослідовним застосуванням норм, особливо в умовах масових мобілізаційних заходів.

Важливо зазначити, що еволюція санкцій у судових рішеннях відображає ширшу проблему балансу між гуманністю та ефективністю покарання. У 2022–2023 роках суди переважно застосовували умовні терміни (ст. 75 КК України) з випробуванням (вироки були м'якими з урахуванням пом'якшуючих факторів, таких як сімейний стан та відсутність тяжких наслідків). Проте з середини 2024 року тенденція змінилася: у більшості випадків переважає реальне позбавлення волі з акцентом на максимальні покарання за повторне ухилення. Це пов'язано з тиском громадськості та змінами в законодавстві, але створює проблеми пропорційності: суди не завжди враховують індивідуальні обставини, такі як психічний стан чи участь волонтерів, що призводить до переповнення в'язниць і потенційних амністій.

Сублімуючи вищевикладене, можемо підкреслити потребу в реформах: уточненні критеріїв кваліфікації, посиленні ролі мотивів у судових рішеннях та гармонізації з європейськими стандартами для забезпечення розумного балансу між національною безпекою, інтересами держави та правами людини. Без цього судова практика залишатиметься фрагментованою, а ефективність мобілізації – під загрозою.

6. Висновки

Дослідження законодавчої бази стосовно кримінальної відповідальності за ухилення від призову під час мобілізації в Україні з 2022 по 2025 роки виявило складну правозастосовну динаміку, що відображає дисбаланс між державними інтересами та захистом прав людини в умовах воєнного стану.

Судова практика еволюціонувала від переважно умовних покарань у 2022–2023 роках, до жорсткішого підходу у 2024–2025 роках, де реальне позбавлення волі стало домінуючим у більшій половині усіх судових проваджень. Ця зміна зумовлена посиленням законодавства, зокрема запровадженням електронних повісток та розширенням повноважень ТЦК, а також суспільним попитом на ефективну мобілізацію. Проте аналіз виявив суттєві проблеми.

По-перше, кваліфікація ухилення ускладнена через плутанину між кримінальними та адміністративними порушеннями, що у свою чергу призводить до необґрунтованих обвинувачень, особливо коли не враховуються законні підстави для відстрочки чи помилки у процедурі вручення повісток.

По-друге, ігнорування релігійних і моральних мотивів, зокрема через відсутність альтернативної служби під час воєнного стану, суперечить конституційним гарантіям свободи совісті та міжнародним стандартам, включаючи Європейську конвенцію про права людини. Лише в окремих випадках суди визнають щирі переконання як підставу для пом'якшення, що створює дискримінацію.

По-третє, принцип *non bis in idem* застосовується непослідовно, і як наслідок призводить до дублювання покарань за одні й ті ж діяння, особливо на рівні місцевих судів.

Ці виклики підкреслюють потребу в реформах. Рекомендується: 1) відновити альтернативну (невійськову) службу під час мобілізації, забезпечивши чіткий механізм її реалізації; 2) уточнити критерії кваліфікації у ст. 336 КК України, враховуючи мотиви та обставини, такі як сімейний стан чи волонтерська діяльність; 3) посилити судову підготовку щодо застосування міжнародних стандартів, зокрема щодо свободи совісті та заборони подвійного покарання; 4) розробити єдині методичні рекомендації для судів і ТЦК, щоб уникнути процедурних помилок; 5) гармонізувати законодавство з міжнародними зобов'язаннями України для підтримки євроінтеграційних процесів.

Такі зміни сприятимуть створенню справедливої системи, яка враховує як оборонні потреби, так і права громадян, зменшуючи соціальну напругу та ризики перевантаження судової й пенітенціарної систем. Реформи мають ґрунтуватися на чіткому балансі між безпекою держави та захистом індивідуальних свобод, щоб забезпечити ефективну мобілізацію без порушення основоположних прав.

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). *Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukrainian)
2. President of Ukraine. (2022, February 24). *Pro zahalnu mobilizatsiiu* [On general mobilization]. Decree of the President of Ukraine No. 65/2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2022> (in Ukrainian)
3. Verkhovna Rada of Ukraine. (2001). *Kryminalnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Code of Ukraine]. Law No. 2341-III. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (in Ukrainian)
4. Mokhonchuk, B., & Kovtunenکو, O. (2025). *Alternatyvna sluzhba z mirkuvan sovisti: mizhnarodni standarty, sudova praktyka ta problemy rehuliuвання v Ukraini* [Alternative service on grounds of conscience: International standards, judicial practice, and regulatory challenges in Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava – Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 1(34), 44–59. <https://doi.org/10.30970/jcl.1.2025.5> (in Ukrainian)
5. Verkhovna Rada of Ukraine. (1993, October 21). *Pro mobilizatsiiu pidhotovku ta mobilizatsiiu* [On mobilization preparation and mobilization]. Law of Ukraine No. 3543-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> (in Ukrainian)
6. Verkhovna Rada of Ukraine. (1992, March 12). *Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu* [On alternative (non-military) service]. Law of Ukraine No. 1975-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> (in Ukrainian)
7. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024, May 16). *Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia pryzovu hromadian na viiskovu sluzhbu pid chas mobilizatsii, na osoblyvyi period* [On approval of the procedure for conscription of citizens for military service during mobilization, in a special period]. Resolution No. 560. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF> (in Ukrainian)
8. Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court. (2024). *Postanova u spravi № 592/18486/23* [Ruling in case No. 592/18486/23]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123281990> (in Ukrainian)
9. Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court. (2024). *Postanova u spravi № 676/4559/22* [Ruling in case No. 676/4559/22]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117849531> (in Ukrainian)
10. Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court. (2024). *Postanova u spravi № 573/129/23* [Ruling in case No. 573/129/23]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> (in Ukrainian)

11. Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny. (2025, January 2). *Ukhylennia vid mobilizatsii: statystyka vyrokiv* [Evasion of mobilization: Statistics of verdicts]. <https://helsinki.org.ua/articles/ukhylennia-vid-mobilizatsii> (in Ukrainian)
12. Transparency International Ukraine. (2025, May 28). *Mobilizatsiia ta pravosuddia* [Mobilization and justice]. <https://ti-ukraine.org/news/mobilizatsiya-ta-pravosuddya> (in Ukrainian)
13. Verkhovna Rada of Ukraine. (2024, April 11). Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan prokhodzhennia viiskovoi sluzhby, mobilizatsii ta viiskovoho obliku [On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding issues of military service, mobilization, and military registration]. Law of Ukraine No. 3633-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20> (in Ukrainian)
14. Pyroha, I. S., Bielova, M. V., & Fridmanska, V. I. (2025). Alternatyvna (neviiskova) sluzhba v umovakh voiennoho stanu [Alternative (non-military) service under the conditions of the state of martial]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo – Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 4(87), 347–352. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54> (in Ukrainian)
15. Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court. (2024). *Postanova u spravi № 344/12021/22* [Ruling in case No. 344/12021/22]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> (in Ukrainian)
16. Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court. (2025). *Postanova u spravi № 573/406/24* [Ruling in case No. 573/406/24]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863> (in Ukrainian)
17. Human Rights Committee (UN). (1993, July 30). General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of thought, conscience, or religion) (CCPR/C/21/Rev.1/Add.4). <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1993/en/13375>